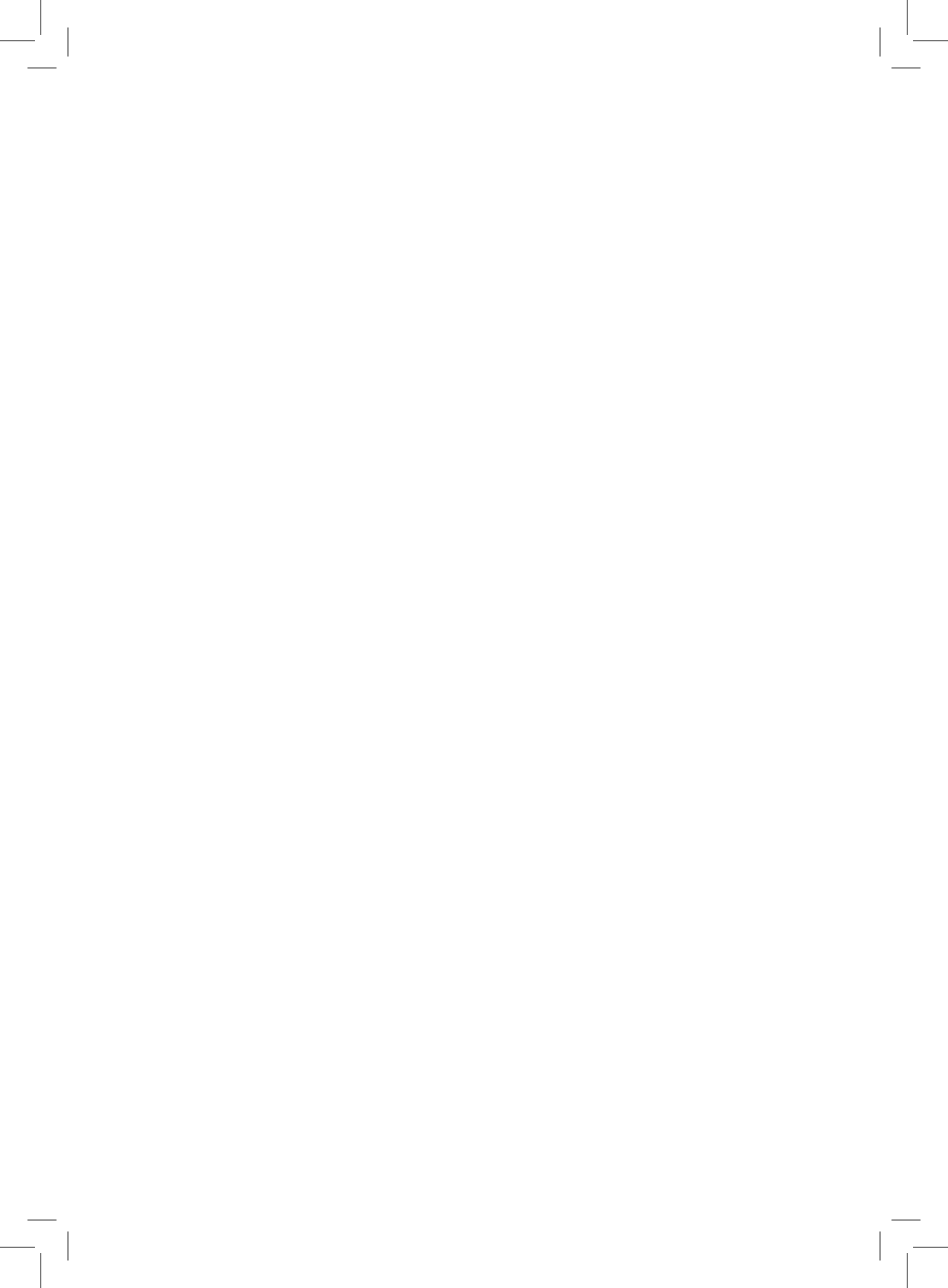

Balázs 75

Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára

BALÁZS 75

Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára

reciti
Budapest • 2024

Szerkesztette:

BÉLA BÁLINT
LATZKOVITS MIKLÓS
MAJOROS VIKTÓRIA

Könyvünk a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A kötetünk honlapunkról letölthető. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-6255-92-1

ISBN 978-615-6255-93-8 (pdf)

Kiadja a Reciti,
a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu
Tördelés: Béla Bálint
Borító: Vass Zóra

Tabula gratulatoria

Almási Gábor	Imre Mihály	Nuzzo, Armando
Bene Sándor	Katona Tünde	Pakó László
Bitskey István	Kiss Farkas Gábor	Pomázi Gyöngyi
Boros Gábor	Kovács Sándor	P. Vásárhelyi Judit
Csörsz Rumen István	Kovács Zsuzsa	Sándor Klára
Dukkon Ágnes	Kőszeghy Péter	Simon József
Farkas Gábor Farkas	Kruppa Tamás	Sipos Gábor
Fejér Tamás	Lupescu Makó Mária	Szabó András
Förköli Gábor	Maczelka Csaba	Szilasi László
Galamb György	Maróthy Szilvia	Szörényi László
Gábor Csilla	Mészáros István	Tomkó Zoltán
Hargittay Emil	Molnár Antal	Tóth Zsombor
Hegyi Ádám Alex	Móré Tünde	Utasi Csilla
Herner János	Nagy Levente	Verók Attila
	Németh S. Katalin	

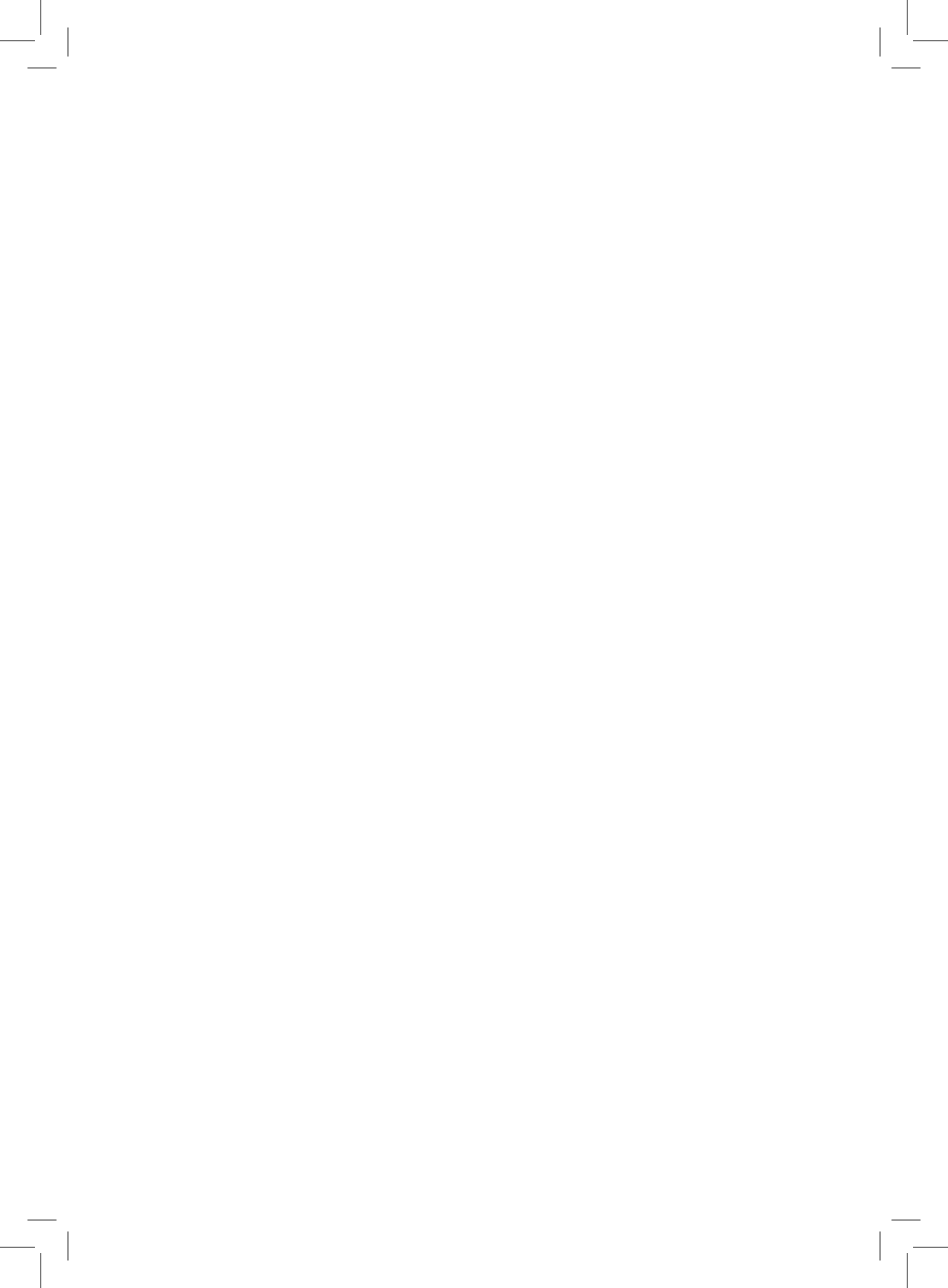

Tartalom

JANKOVITS LÁSZLÓ: Egy születésnapi költemény körül.....	13
ÁCS PÁL: Az erős ember (Ilosvai Péter Toldija)	21
ADAMIK LAJOS: „Olim et haec meminisse juvabit” Hevesi Lajos híradása Dobai Székely Sámuel hadinaplójáról.....	73
BALÁZS-HAJDU PÉTER: Az örök vadászmezők távlatából (A Quart. Hung. 4159. jelzetű kolligátum őrizte kéziratoss Koháry-versek problematikája)	105
BARTÓK ISTVÁN: „Az jó követés [...] igen hasznos” Szövegalkotási szempontok megfogalmazásai 16–17. századi irodalmunkban	115
BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES: Az evangéliumi születéstörténet narratív kiegészítésének technikái a késő középkori prédikációkban	125
BÉLA BÁLINT: Jegyzetek, jegyzőkönyvek és anekdoták (Hermányi Dienes József forráshasználata)	149
BOGDÁNDI ZSOLT: A tizenöt éves háború emlékezete az erdélyi hiteleshelyek jegyzőkönyveiben	171
BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND: Johann Heinrich Bisterfeld két albumbejegyzése 1638-ból	191
FAZEKAS SÁNDOR: Szemtanúi beszámoló vagy hamisítvány? (Még egyszer a Mindszenti Gábornak tulajdonított iratról).....	201
GÁLFI EMŐKE: Változatok egy témára (Kovacsóczy Farkas kancellár származásáról)	219

GOLYÁN ÁDÁM: „A virtus tömletben is virtus” – Andrád Sámuel magyar vonatkozású történeti anekdotái és a kortárs történetírói hagyomány	231
HELTAI JÁNOS: Újabb adat az <i>Itinerarium Catholicum</i> szerzőjéről (Adalék az <i>Öt szép levelet</i> követő vitákhoz)	249
HUBERT GABRIELLA: Imádságos köszöntés	257
KESERŰ BÁLINT: Frühaufklärungok.....	269
KESERŰ BÁLINT és FONT ZSUZSA: Pietista önéletrajz megtéréstörténet nélkül.....	275
KOVÁCS ANDRÁS és P. KOVÁCS KLÁRA: A keresdi udvari templom történetéhez	283
LATZKOVITS MIKLÓS: A két Gvadányi és a két Lauček	299
MACZÁK IBOLYA: Prédikációk a prófétáról (Szerkezeti kérdések Margitai Péter Jónás-gyűjteményében).....	309
MAJOROS VIKTÓRIA: Gyöngyösi <i>Csalárd Cupidójának</i> tervezett kritikai kiadásáról.....	321
MOLNÁR LEHEL: A kolozsvári lengyel unitáriusok püspöki vizitálása	337
MONOK ISTVÁN: Nagypák és unokák olvasmányai – a Batthyány és a Nádasdy család könyvtárainak tartalmi és nyelvi változásai a XVII–XVIII. század fordulóján	347
ÖTVÖS PÉTER: Hitviták kihunyt tüzében	359
PAP BALÁZS: Másképpen bujdosók.....	363
PETNEHÁZI GÁBOR: Heinrich Bebeltől a Huszita Bibliáig (Avagy mi az anyám valaga?).....	379
PETRŐCZI ÉVA: Hermann Boerhaave professzor és Telekiné Bethlen Júlia.....	387

SCHELHAMMER ZSÓFIA: A szegedi egyetemi könyvtár kézirattárának titkai	403
SZATMÁRI ÁRON: Jámbor	411
SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA: Balassi LI. zsolttárparafrázisának hiányzó strófái.....	417
SZIGETI MOLNÁR DÁVID: „Mezővárosi Dante” vagy nyüzsgő könyvkukac? (Textológiai és műfaji szempontok Fiátfalvi György pokolbeli látomásának értelmezéséhez)	429
ÚJLAKI-NAGY RÉKA: Az erdélyi szombatosság helye a reformációban.....	459
VISKOLCZ NOÉMI: Batthyány Borbála és Forgách Zsigmond rövid házassága (1642–1645).....	483
HORVÁTH IVÁN: Legyen úgy, mint régen volt (vázlat): Hogyan lettem magyarpárti?	505

BOGDÁNDI ZSOLT

PhD, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület,
Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, bogdandi.zsolt@eme.ro

A tizenöt éves háború emlékezete az erdélyi hiteleshelyek jegyzőkönyveiben

Absztrakt

A tizenöt éves háború az egyik legpusztítóbb és a leghosszabb ideig tartó, Erdély területét is érintő katonai összetűzés volt, amely a Kárpát-medence és ezen belül az Erdélyi Fejedelemség képét alapjaiban változtatta meg, és az országrész további sorsát lényegében máig kihatóan meghatározta. A háborús események és az ezekkel járó pusztítás forrásai mondhatni kiválóak, megannyi szemtanú és remek krónikás tudósítás maradt ránk erről a korról. Jelen írás azonban nem ezeket, hanem egy teljesen más jellegű forrástípust, az erdélyi hiteleshelyek, a kolozsmonostori konvent és a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyveibe másolt okleveleket vizsgálja, ezekben a szövegekben keresi a háborús eseményekre és azok következményeire vonatkozó adatokat, és von le néhány következtetést velük kapcsolatban. Az oklevélnarrációk alapján kirajzolódó kép sajátos egyrészt a történeteket elmondó irattípus jogbiztosító jellege miatt és sajátos azért is, mert minden egyes szöveg egyedi szemszögből világítja meg az eseményeket, hoz szemléletes példákat a háború történéseiről és következményeiről, kiegészítve azt a tragikus képet, amelyet e korszak történetírói – akik olykor egyúttal az oklevelek megfogalmazói is – oly élethűen megfestettek.

Kulcsszavak: a tizenöt éves háború; Erdélyi Fejedelemség; hiteleshelyek; oklevélnarrációk; kolozsmonostori konvent; gyulafehérvári káptalan

Abstract

The Fifteen Years' War was one of the most devastating and longest-lasting military conflicts that affected the territory of Transylvania. It fundamentally altered the landscape of the Carpathian Basin, including the Principality of Transylvania, and its repercussions continue to shape the fate of the region to this day. The sources of the war's events and the accompanying devastation are outstanding, with numerous eyewitness accounts and excellent chronicler reports documenting this era. However, this essay does not focus on these, but rather explores a completely different type of source – the charters copied into the protocols of Transylvanian places of authentication, the convent of Kolozsmonostor and the chapter of Gyulafehérvár. Within these texts, it seeks information related to the war's events and their consequences, drawing some conclusions based on them. The picture that emerges from the narrations of the charters is unique. It is unique due to the legal nature of the document types that narrate the stories and also unique because each text sheds light on the events from a distinct perspective, providing vivid examples of the war's occurrences and outcomes. This complements the tragic image painted by the historians of that era, who were sometimes the authors of these charters as well.

Keywords: the Fifteen Years' War; the Principality of Transylvania; places of authentication; narrations; the Convent of Kolozsmonostor; the Chapter of Gyulafehérvár

A tizenöt éves háború (1591–1606) a mohácsi csatavesztést követően a törökellenes felszabadító háborúig a legpusztítóbb és a leghosszabb ideig tartó, Erdély területét is érintő katonai összetűzés volt, amely a Kárpát-medence és ezen belül az Erdélyi Fejedelemség képét alapjaiban változtatta meg, és az országrész további sorsát lényegében máig kihatóan meghatározta.¹ A háborús események és az ezekkel járó pusztítás

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával és az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* alprogram keretében, az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetében készült.

A háborúra vonatkozó nemzetközi irodalom összefoglalását lásd KENYERES István, „A tizenöt éves háború és a Habsburg Monarchia”, in *Európa elfeledett hadszíntere: A tizenöt éves háború és Magyarország (1591–1606)*, szerk. KANÁSZ

forrásai mondhatni kiválóak, megannyi szemtanú és remek krónikás tudósítás maradt ránk erről a korról.² Jelen írás azonban nem ezeket, hanem egy teljesen más jellegű forrástípust, az erdélyi hiteleshelyek, a kolozsmonostori konvent és a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyveibe másolt okleveleket vizsgálja, ezekben a szövegekben keresi a háborús eseményekre és azok következményeire vonatkozó adatokat, és von le néhány következtetést velük kapcsolatban. Mindkét intézmény ekkor már bő két évtizede szekularizált, requisitorok/levélkeresők által működtetett hiteleshely volt, amely csekély változtatásokkal a középkori gyakorlatnak megfelelően működött, jogbiztosító iratokat bocsátott ki ügyfelei részére, illetve – egyre ritkábban – hatósági parancsokat hajtott végre.³ Forrásaink zömét a konvent ezen fordulatokkal teli időszakban vezetett jegyzőkönyvei teszik ki,⁴ minthogy e korból a káptalani protocollumoknak csak töredékei maradtak fent.⁵

Viktor és NAGY-L. István, A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 37, 13–44 (Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021). Részletes monográfia a háborúról mindmáig nem készült.

- 2 SZAMOSKÖZY István, *Történeti maradványai 1598–1603*, II–IV. köt., szerk. SZILÁGYI Sándor, Monumenta Hungariae historica, Scriptorum, 28–30 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1876–1877, 1880). Részben magyar fordításban: SZAMOSKÖZY István, *Erdély története [1598–1599, 1603]*, ford. BORZSÁK István, tan. SINKOVICS István (H.n: Magyar Helikon, 1977); Wolfgangus BETHLEN, *Historia de rebus Transylvanicis I–VI* (Cibinium, 1782–1793). A korszakra vonatkozó részek magyar fordítása: BETHLEN Farkas, *Erdély története IV–VI*, ford. KASZA Péter, S. VARGA Katalin, LÁZÁR István Dávid és PETNEHÁZI Gábor, szerk. KRUPPA Tamás és JANKOVICS József (Budapest–Kolozsvár: Enciklopédiai-EME-ELKH BTK, 2006, 2010, 2021); SOMOGYI Ambrus, *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évtől 1606-ig*, 3–4. könyv, ford. SZEBELÉDI Zsolt és SZABÓ György, szerk. KALOTAI Noémi (Máriabesnyő: Attraktor Kiadó, 2013); Nicolai ISTHVANFI, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Colonia Agrippina, 1622).
- 3 Történetükről, működésükről lásd GÁLFI Emőke, *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*, Erdélyi Tudományos Füzetek 283 (Kolozsvár: EME, 2015); BOGDÁNDI Zsolt, *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*, Erdélyi Tudományos Füzetek 274 (Kolozsvár: EME, 2012).
- 4 Adataink zöme a X., XIII. és XV. jegyzőkönyvből való, jelzetük: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori konvent országos levéltára, F15 Protocolla, libri regii et styliionaria (a továbbiakban: KmProt).
- 5 Kiadásuk: GÁLFI Emőke, szerk., *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1600–1613*, Erdélyi Történelmi Adatok VIII.2 (Kolozsvár: EME, 2016).

A jegyzőkönyvekbe foglalt szövegek oklevelek, ily módon, amint a megnevezésük is mutatja, ok adásra, jogbiztosításra szolgáltak, nem az volt az elsődleges céljuk, hogy az utókor számára megörökítsék az eseményeket. Ennek ellenére az oklevelekben, leginkább az adománylevelek azon részében, amelyet narratiónak nevezünk, és amely az oklevél kiadásának körülményeit indokolja, gyakran találunk köztörténeti vonatkozású részeket. Az ilyen jellegű okleveleket, részben az elbeszélő források szűkszavúságának vagy éppen hiányának pótlására a középkorral foglalkozó történészek már régóta hasznosították: Mályusz Elemérnek a Zsigmondkori oklevéltár munkálatai során készült gyűjtéséből Kristó Gyula egy egész kötetnyit közölt.⁶ Mályusz éppen a hatkötetes magyar irodalomtörténet első kötetének vitájakor mutatott rá az oklevél-narratíók kultúrtörténeti szerepére, és tőle származik annak a magyar sajátosságnak a felismerése is, hogy a szövegek nemcsak röviden szólnak a megadományozott érdemeiről, hanem részletekbe menő történeteket mesélnek el.⁷

Az általunk tanulmányozott hiteleshelyi jegyzőkönyvek azonban csak igen ritka esetben őrizték meg adománylevelek szövegeit átiratokként, a bejegyzések zöme a konvent vagy a káptalan ügyfelei által tett bevallás, amelyeknek értelemszerűen nem kellene köztörténeti vonatkozású részeket tartalmazniuk. Azt, hogy ennek ellenére olykor szemléletes történetek bontakoznak ki a háborús eseményekről és az azokkal járó borzalmakról, részben éppen a terhes időkkel és ezen irattípusok jogbiztosító jellegével magyarázhatjuk. Nevezetesen Werbőczy Tripartitumának ama tételével, amely az ősi jószágok elidegenítésének módjáról szólva az örökvásároknak három nemét különbözteti meg, az indok nélküli (*venditio simplex*), az indokolt (*venditio rationabilis*) és a szükség által kényszerített (*venditio necessaria*) elidegenítéseket.⁸ Ez utóbbi kategóriába sorolja Werbőczy azokat az eseteket, amikor a birtokot a feje megváltásáért vagy a fogságból való szabadulásáért idegeníti el tu-

6 KRISTÓ Gyula, szerk., *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*, Második, átdolgozott kiadás (Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2000).

7 Uo., 17.

8 DÓSA Elek, *Erdélyhoni jogtudomány: Második könyv: Erdélyhoni magyar magánjogtan* (Kolozsvártt, 1861), 496–497.

lajdonosa, és ezeket a bevallásokat örök érvényűeknek és visszavonhatatlanoknak tartja.⁹

A tizenöt éves háború alatt a hiteleshelyi protocollumokba másolt oklevelek számottevő részének létrejötte is a háborús állapotokkal indokolható, ezek az oklevél-narrációk részletezik azokat az okokat, amelyek az ősi jószágok elidegenítésére kényszerítették a bevallást tevőt. A narrációkat tartalmazó oklevélszövegek közül a legszemléletesebb, részletező leírást, mintegy összefoglaló képet a háborús pusztításokról szucsági Sarló András feleségének, Cseh Annának 1604-ben kelt bevallása adja, melynek szövege, több részletében is Szamosközy Istvánt juttatja eszünkbe.¹⁰ Ebben az asszony, vagyis a szavait tolmácsoló, papírra vető konventi requisitor – vélhetően Szentiványi György,¹¹ aki, mint ismeretes, Szamosközyvel is levelezésben állt – ekként foglalja össze az elmúlt évek viszontagságait, szucsági birtokrészének kolozsvári Filtisch Péter részére való elidegenítése indokaként: az elmúlt években az erdélyi három nemzet boldog állapotát, aranykorszakát némely előkelők megrontották és ezt a háborúságok és zendülések zaja váltotta fel. A tartomány csaknem tíz éven át a szerencse forgandó kerekai között vergődött, az erdélyiek fegyverei gyakran testvéri vért ontottak, a népes mezővárosok, a kiterjedt falvak a tűz martalécai lettek, a lakosság megmaradt, javaitól megfosztott részét pedig éhínség sújtotta, és sokan végső szükségre jutottak, sőt számtalanul éhen haltak; sok neves mezőváros, a mágnások fényes palotái az erdei vadak lakóhelyei lettek és tövis nőtte be őket. A bevallást tevő asszony, folytatja az oklevél, az ország többi lakosához hasonlóan nem tudott e csapások elől megmenekülni, több ízben nem csak allodiumaitól, hanem ruháitól is megfosztották, és egyedül Isten segítségével őrizhette meg életét és tisztességét. Az elmúlt napokban viszont, amikor már mindannyian a nyomorúság végét és a béke eljövetelét várták, az Erdélyből Magyarországra tartó császári seregek újfent mindenétől megfosztották.¹² Érdekes, hogy e szemléletes

9 Stephanus de WERBEWITZ, *Tripartitum opus iuris consuetudinarii in clyti regni Hungariae* (Viennae, 1561), Pars I., Tit. 59.

10 KmProt XV. fol. 211^v–212^r.

11 BOGDÁNDI, *A kolozsmonostori konvent...*, 76–77.

12 „qualiter annis superioribus pacato felicique statu et aurea trium nationum regnicolarum Transylvanensium unione fraudulentis multiformibusque nonnullorum procer[um] cavillis corrupta in tumultuariosque bellorum strepitus, intest-

leírást maguk a requisitorok is nagyra értékelték, és Cseh Anna asszony hat évvel később kelt bevallásában újra felhasználták, csupán anynyit változtattak a szövegen, hogy a császáriak kivonulására vonatkozó elmúlt napokat, elmúlt időkkel helyettesítették.¹³ A háborús pusztításoknak hasonlóan részletes, szépirodalmi jellegű leírása ritkán fordul elő, a fenti példához talán egyedül a szováti Ombozi Miklós 1603-ban kelt bevallását hasonlíthatjuk, melynek indoklásában a zavaros időket a két nagyhatalom Erdélyért való vetekedésével magyarázzák: „praesentis calamitosi temporis [?] tumultuarum statuum [?] cum utriusque potentissimi monarchae seu imperatores mundi Romanorum scilicet et Turcae validissimi exercitus in medio visceribusque huius regni pronunc haereant atque se se mutuo de principatu et dominatu totis viribus excludere et eycere intendant eiusque rei finis et exitus quis et qualis sit futurus in solius Dei immensa providentia habeatur.”¹⁴

Az elidegenítések indokait taglaló oklevél-narrációk közül annak megfogalmazója és a leírt események tragikumai miatt emelhetjük ki a Hunyad megyei Felsőszálláspatakáról való Maczalo Boldizsár 1607

inas seditiones mutua odia et simultates permutata et conversa, iam fere intra cursum integri decennii haecipsa provincia Transylvanica ancipiti mutabilique volubilis fortunae flatu rotaretur ex eoque in medio seu visceribus eius aliquoties mutuae flebilesque regnicolarum strages subsecutae extitissent, arma Transylvanorum saepius fraterno sanguine maduissent [?] populosa oppida, amplissimae villae horribili incendio conflagratae et funditus consumptae, reliquiae indigenarum hominum sub tantis guerris externis bonis privatae diraque fame oppressae plerique ad extremam inopiam redacti sed proh dolor quam innumerabiles miserrima morte famelica e medio sublati essent, nilque ubi locorum nisi lamentabile et intima commiseratione dignum cerni possit, plurimorum celebrium oppidorum loca, permulta magnatum et divitum sumptuosa palatia, sylvestrium ferarum habitacula et a vepribus sentibusque ac tribulis occupata forent unde ipsa etiam inter caeteros regnicolas venenosa tantarum calamitatum tela haud subterfugere et praecavere potuisset verum saepenumero non solum allodialibus bonis imo proprio vestitu et indumentis quoque privata, vitam et integram pudicitiam solo Dei adiutorio accedente conservasset quin duntaxat praeteritis diebus cum iam tot aerumnarum finis et optatae pacis adventus expectaretur exercitu Sac. Caes. majestatis ex hac provincia Transylvanica versus Hungariam tendente iterum omnibus bonis suis exuta fuisset”. KmProt XV. fol. 211^v.

13 KmProt XIII. fol. 79^r–81^r.

14 KmProt XV. fol. 233^v.

októberében kelt bevallását.¹⁵ Az oklevél szerzője ezúttal közismert, megfogalmazója és lejegyzője Szamosközy István történetíró, a gyulafehérvári káptalan requisitora,¹⁶ kinek esetében nem férhet kétség szépírói hajlamaihoz és ahhoz, hogy szándéka a múlt eseményeinek megörökítése is volt. A bevallás soraiból megtudjuk, hogy Báthory Zsigmond és Giorgio Basta uralma alatt mintegy négy évig olyan mértékű háború és gabonahiány sújtotta Erdélyt, hogy az anyák a Hunyad megyei Malajesden és máshol is gyermekeiket gyilkolták le éhségük csillapítása végett, a drágaság pedig akkora volt, hogy a búza vékáját 50 és 30 magyar forintért, egy meszely bort pedig 40 forintért adtak.¹⁷ A malajesdi emberevési esetet bizonyára a vallomást tevő helyi birtokos említhette meg Szamosközynek, aki azt az oklevél szövegében örököltette meg, krónikájában viszont nem ezt, hanem két hasonló jellegű, de más helyszínekhez köthető történetet mesélt el: „Az idő tájt, amikor Mózes hadai szertekószáltak az országban, olyan szörnyű dolog történt, amilyenről talán még sohasem hallott a világ. Nagyszeben határának Resinár nevű falujában, melyet a szászok Städterdorfnak mondanak, a várostól öt mérföldnyire, egy vlah asszony rövid időközökben egymás után hat gyermeket – köztük egy rokon leánykát is – lopott el gyalázatos módon, megölte őket, és éhségét, melynél nincs rettenetesebb, ezzel a szörnyűséges étellel űzte el. [...] Ugyanebben az időben a Szebentől tizenötezer lépésnyire fekvő Reiz¹⁸ faluban egy anya – éhen halt vagy az ő keze által veszett – fia holttestét, nehogy kárba menjen, maga falta fel: tulajdon testével lakatta jól testét.”¹⁹

A Szamosközy által leírt emlékezetes esetek mellett, a kegyetlen éhezés és inség, az elszenvedett kínzások gyakran szerepelnek a birtokok elidegenítésének kényszerítő okaiként. 1604 decemberében a konvent requisitorai Kolozsvár falain kívül, a Hídelvén levő Szt. Erzsébet-ispotályhoz szálltak ki, hogy írásba foglalják néhai Csomafái János

15 GÁLFI, *Az erdélyi káptalan...*, 108. sz.

16 GÁLFI Emőke, „Szamosközy István, a requisitor”, *Erdélyi Múzeum* 74, 3. sz. (2012): 116–123.

17 GÁLFI, *Az erdélyi káptalan...*, 108. sz.

18 Bizonyára a mai Rüşz (rom. Ruși) település, Szeben megyében.

19 SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599, 1603)*, ford. BORZSÁK István, szerk. SINKOVICS István (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981), 363–364.

özvegyének, Erdős Borbálának a rendelkezését.²⁰ A requisitorok által megszövegezett oklevél szerint az asszony férjének halála után Erdélyre hallatlan veszély tört, és a nagy drágaság miatt soha nem látott éhínség sújtotta az országot. Ezekben az ínséges időkben a városhoz közeli Mérán birtokló Borbálát a hajdúk borzalmasan megverték és nyomorékra kínozták, atyafaitól és rokonaitól pedig megfosztatott. Ilyen körülmények között fogadta be Göcsi Mihály az ispotályba a többi elemőzsiás közé, amiért mérai javait mind az ispotálynak vallotta.

Szintén a hajdúk garázdálkodásai készítették az egyik nagyhatalmú erdélyi praeses fiát, Sombori Gábort arra, hogy több ízben is a konvent elé járuljon, és 1604-ben, szükség által kényszerítve („pro ardua admodum sua necessitate ad praesens ipsum vehementer urgente evitanda”), a kolozsvári Bogner Imrének kösse le egerbegyi jószágát.²¹ Bevallásából kiderült, hogy néhány nappal korábban a hajdúknak nevezett rablók kezére került, akik minden ruhájától és javaitól megfosztották, amiért – pénze nem lévén, hogy újakat vegyen – a barátaitól kellett ruhákat kérjen. Sombori a következő évben ismét bevallást tett a hajdúk általi kifosztása kapcsán.²² Ebből az oklevélből az is kiderül, hogy milyen méreteket ölthetett a háborús pusztítás, illetve, hogy miként érintette az Somborit és birtokait. Amellett, hogy a hajdúk mindenét elvették, amiért Bogner segítségére szorult, az is kiderült, hogy a birtokain levő udvarházai közül egyedül az Egerbegyen levő maradt épen, a többi mind leégett. Emiatt Bognertől visszakérte egerbegyi házát, cserében viszont lekötötte szentmártoni, magyar- és oláhbányabükki valamint a középlaki részirtokait.

A legtöbbször már-már toposzként Mihály havaselvi vajda betörésével magyarázott ínség és pusztítás mellett gyakran fordulnak elő a jószágok elidegenítésének indokaiként a hadviselés, a háborúra való felkészülés költségei. Kovácsi Péter Szinyén lakó fia, Ferenc 1601 áprilisában kelt bevallásában a vajda betörése miatti szegénység („cum ex ea inopia in quam ex irruptione generali perfidi Michaelis vaivodae Transalpinensis (...) regni huius vastitate ab eodem Michaele vaivoda illata incidit”) mellett a következőkkel indokolja a Fehér megyei Tóalján levő birtoka elzalogosítását: a hadviseléshez pénzre van szüksége,

20 KmProt XV. fol. 211^r.

21 Uo., fol. 183^v.

22 Uo., fol. 213^r–214^v.

minthogy a már hetedik éve folyó török elleni háborúban mindenét elköltötte, hozzáteszi, hogy ezen a tavaszon is, míg máskor otthon békében ült, most vigyázásban és készenlétben táborokban vannak. A pénz jobbágysági visszaváltására is szükséges, akikre a mostani országgyűlés fejenként egy forint adót vetett ki; a távolság miatt javaira gondot viselni nem tud, a zavaros időkben pedig jobbágyságait nem tudja az útonállóktól megvédeni („bona inferius denotata commode curare, nec a continuo viatorum descensu qui hoc turbulento tempore omnia colonis contra omne fas eriperent defendere posset”).²³ Ezekben a sokat emlegetett zavaros időkben a lator útonállók nemcsak a falvak lakosságát, hanem minden útrakelőt veszélyeztettek. Erről vall 1604-ben Stenczel János dési sókamarás, aki a dési sókamarát és vele együtt az erdélyi harmincadokat is bérbe kapta, és éppen amiatt arendálta azokat tovább Darabos Jánosnak, mivel az utasokat kifosztó és meggyilkoló rablók miatt nem tudta a harmincadhelyeket bejárni és azok jövedelmét beszedni.²⁴

1601 nyarán, a szerencsétlenül végződő goroszlói ütközetre készülődve Basta erdélyi főkapitány és Mihály vajda ellen, sokan járultak a konvent elé és rendelkeztek javaikról arra az esetre, ha nem térnének épségben haza. Így kávési Gelért István, tekintettel a szerencse forgandóságára, harci érdemeiért kapott szováti és visai részeit feleségének és öccsének inskribálta.²⁵ Hasonló módon rendelkezett, és azonos indokokat hozott fel csíkszentmiklósi Szentmiklósi János, aki szolgálataival szerzett magyar- és oláhfrátai jószágait testvérének, Pál Balázsnak inskribálta az előbbihez hasonlóan tekintélyes összegért, 1500 magyar forintért, mindkét ágon való magszakadása esetére.²⁶ Mindkét esetben inskribálás, tehát magas összegben való lekötés útján próbálták meg biztosítani a házasárs vagy testvér birtoklását, ugyanis ezeket a jószágokat az atyafiság csak a meghatározott összeg törlesztésével válthatta magához.²⁷

23 Uo., fol. 46^r–47^r.

24 Az említett harmincadhelyek: Kolozsvár, Bánffyhunad, Zsombor, Hidalmás, Zsibó, Zilah, Nagyfalú és Lompért. KmProt XV. fol. 162^r–162^v.

25 Uo., fol. 92^r–92^v. Hasonló jellegű bevallások a gyulafehérvári káptalan jegyzőkönyveiből: GÁLFI, *Az erdélyi káptalan...*, 35–36. sz.

26 KmProt XV. fol. 99^r–99^v.

27 BOGDÁNDI, *A kolozsmonostori konvent...*, 126–127.

A fentiekhez hasonlóan sokakat készítették a veszélyes idők testamentum tételére. Kolozsvár tágabb környékének lakossága, a nemeseket is ideszámítva, a válságos években a város falai között keresett és talált menedékre, és ekkor került arra sor, hogy végakarataikat is írásba foglaltatták az itt működő hiteleshellyel.²⁸ Ezzel magyarázható, hogy a Basta rémuralma idején vezetett jegyzőkönyvek különösen sok testamentumot tartalmaznak, és megfogalmazásuk indokaként általában az ínséges, pestises időket hozzák fel. Erre csupán két példát emelünk ki ebből az időszakból. 1601 májusában sárdi Haczaki Ferenc tekintettel a veszélyes időkre és a környéken terjedő pestisre, amely sokakat váratlanul elragadott, örökösök nélküli halála esetére minden ingóságát és ingatlanjait, továbbá saját költségével szerzett birtokrészeit jegyesének, Bánffy Annának vallotta.²⁹ Másik példánkat főként a testamentum keletkezésének körülményei miatt említjük meg, a szövegben ugyanis nem történik hivatkozás sem járványra, sem egyéb szörnyűségekre, pedig a helyszínen zajló események miatt ez igencsak elvárható lett volna. Nagyságos Kendi Sándor leánya „betegh agiában lewen de elmeyeben egesseges es teokelletes lewen die 17 Februarii anni 1602, Bezterczen az piacon Kreczmer Thamas hazanal” tett végrendeletet bikali Vitéz Miklós tanácsúr, Torda vármegyei ispán és besztercei kapitány, szováti Ombozi Miklós, valamint Suky Kata és Margit jelenlétében.³⁰ A végrendeletnek az indokokra vonatkozó szűkszavúsága azért is különös, mert ekkor zajlott Beszterce városának Basta általi ostroma, melynek szörnyűséges következményeit a Szamosközyt tolmácsoló Bethlen Farkas olyan érzékletesen örökítette meg: „Az ostromlottaknak ráadásul nemcsak Bellonával kellett megküzdeniük a falakon kívül, de újra és újra Morbonával is a falakon belül, harcolniuk kellett a saguntumi éhséggel, és meg kellett birkózniuk a gabona szűkösségével is. [...] A tüzelő hiánya miatt sokan, főleg terhes asszonyok és az apátlan-anyátlan, barátokkal sem rendelkező árva gyerekek estek a rendkívüli hideg áldozatául. Minden nap sokakat vitt el a ragály is, és annyira dühöngött a pestis, hogy néha egyszerre száz embert vitt a sírba. A városi tanács ezért három mély árkot ásott, egyet a nagyobbik templom temetőjében, egy másikat a déli részen elhelyezkedő kolostornál, a harmadikat pedig a város

28 Uo., 121.

29 KmProt XV. fol. 88^r–88^v.

30 Uo., fol. 109^r–110^r.

nyugati fala mentén, hogy ide temessék az elhunytak testét. Férfjek hozták ide legdrágább hitvesüket, feleségek drága férjüket, szülők több vagy éppen egy szem gyermeküket, gyermekek szüleiket, fivérek nővéreiket és fordítva, atyafiak a rokonaikat kétkerekű kocsira vagy saroglyára helyezve őket, míg másokat nyomorultul csak a földön vonszoltak, de sokakat csak félig takartak be földdel, mások pedig temetetlenül heverték oszlásnak indulva mindenfelé, úgy, hogy senki sem törődött velük. Az ostrom kezdetétől a végéig ugyanis négyezer ember pusztult el a pestis, az éhség, vagy a hideg miatt, és ugyanennyit temettek el, nem számítva azokat, akik mindenfelé temetetlenül heverték oszlásnak indulva.³¹

Néhány oklevél-narráció a háborús pusztítások taglalása mellett arra is kitért, hogy miként próbáltak az emberek életben maradni, a csapásokat elkerülni. Budai Török György és szucsági Tomori György 1603 nyarán kötöttek egyezséget.³² Ebből kiderült, hogy az idők veszélyességére való tekintettel, Török György Kolozsvár városába költözött és Tomori is eldöntötte, hogy követi példáját. Elmondásuk szerint egyedül Isten a tudója, hogy ezekben a zavaros időkben életben maradnak-e vagy sem, ezért arra az esetre, ha egyikőjük meghalna, annak minden atyai és anyai jószágát az életben maradót illesse meg. Ezenfelül Tomori György a nagy drágaság közepette, amikor egy köből búzáat 18 és még 19 forintért is adnak, hogy fedezni tudja a hadbavonulás költségeit, Török Györgyötől több mint száz forintot kölcsönzött, mely összeget Török 200 Ft-ra egészített ki, azzal a feltétellel, hogy azt Tomori Kolozsváron lakó anyjának, Török Borbálának a fenntartására, gabona vásárlására fordítsák.

A veszélyek előli vándorlás, az erődített városokba való beköltözés jelentette az egyedüli mentsvázat Bogáthi Andrásnak felesége, Szilvási Erzsébet részére tett, 1604-ben kelt bevallásában is, melynek indoklása szerint: „in hac periculosa bellorum tempestate variis adactus necessitatibus de loco in locum, de civitate in civitatem periculi evitandi studio migrare ac circumperegrinari cum uxore coacti fuissent, in maxima civitatum et annonae caritate, quin etiam capita sua redimere debuissent”, ezért arra kényszerült, hogy felesége vagyonát elköltse.³³ Az oklevelekben leírtak egybecsengenek a Szamosközy által megrajzolt állapo-

31 BETHLEN, *Erdély története VI...*, 66–67.

32 KmProt XV. fol. 111^r.

33 Uo., fol. 68^v–69^r.

tokkal: „Az ország jó részét kitevő falvak ugyanis a katonaság szörnyű kegyetlenkedései miatt kiürültek, teljesen elnéptelenedtek; a falusi nép a városokba, nagyobb emberi közösségekbe özönlött, mert itt egyrészt megvédhették életüket az erőszakoskodásoktól, másrészt összekéricsgélgt élélemmel fenntarthatták és tovább húzhatták.”³⁴

Olyanok is voltak, akik a háború viszontagságai elől messzebbre, Erdélyen kívülre menekültek. 1604 februárjában Hoffman György szepesi kamarai tanácsos és erdélyi komisszárius István nevű fia kötött egyezséget apja nevében néhai Gyulai Mihály Anna nevű leányával.³⁵ Ebből kiderült, hogy az elmúlt zavaros idők gyakori hatalomváltásai alatt („varisque regiminis seu principatus huius provinciae Transsylvanicae mutationibus”) sokan az országlakosok közül – így a nevezett Gyulai Mihály Ferenc nevű fia is – a császár hűségén maradvá arra kényszerültek, hogy a magyarországi részekre távozzanak. Az elmúlt évben [1603], amikor a lázadó Székely Mózes híveivel és a török és tatár haddal Erdélyre támadt, az akkor még életben levő Gyulai Ferencet követként Székely Mózeshez küldték.³⁶ Mózeset azonban Radu havasalföldi vajda Barcza mezején legyőzte, az ott követként tartózkodó Gyulai Ferencet megölték, az idegen kézre került jószágainak visszaszerzésében pedig az említett Hoffman György segítette Gyulai Annát.

Gyulai Ferenchez képest jóval szerencsésebbeknek számítottak azok, akik valamelyik ellenség, a németek vagy tatárok, esetleg a hajdúk fogságába kerültek, feltéve, ha nekik vagy atyafiaiknak volt megfelelő anyagi fedezetük a kiváltásukhoz. 1609-ben iklódi Toldalaghy János bevallásának narrációjából arról szerezhetünk tudomást, hogy ő 1603-ban, az erdélyi nemesség Mohácsaként is emlegetett, a fentiekben már említett brassói csatában került fogságba, a kiváltásáért pedig felesége, Gyerőffi Borbála kénytelen volt eladogatni az ékszereit.³⁷ Tekintélyes summa lehetett a váltságdíj, tekintve, hogy Toldalaghy köszönetként 1000 forintért inskribálta a feleségének Kolozs és Doboka vármegyékben levő jószágait. Ugyanekkor került fogságba néhai Kendi Sándor fia, István későbbi kancellár, aki vélhetően többek segítségét kérhette, hogy a váltságdíjat törleszthesse; közülük a beszercei Hoch Ferencről 1000

34 SZAMOSKÖZY, *Erdély története...*, 362.

35 KmProt XV. fol. 172^r–172^v.

36 A követségről lásd BETHLEN, *Erdély története VI...*, 229.

37 KmProt XVII. fol. 148^r.

forintot kapott, akinek ezért lekötötte Kófark nevű birtokát.³⁸ Galaci Farkas 1613-ban arról vallott, hogy a hosszú háború időszakát meghatározó zavaros időkben előbb tatár fogságba, majd a kurtánoknak nevezett havasalföldi katonák kezei közé került, ahonnan egyedül kolozsvári Jónás deák segítségével tudott kiszabadulni.³⁹ Fűzi Ferenc a német hadak pusztítása idején került vélhetően a császárpártiak fogságába, feje megváltásáért saját feleségénél, Tarcsai Borbálánál inskribálta 900 forintért rettegi nemesi udvarházát és Disznópataka egészbirtokát.⁴⁰

A fogságba kerülés körülményeit, annak előzményeit a legrészletesebb talán ősi Jankaffi Gáspár Doboka vármegyei nemes 1616-ban kelt bevallása taglalja.⁴¹ A narráció nem határozza meg az események pontos idejét, a cselekményt „az elmúlt zavaros időkre”, a zsarnok németek dúlásainak idejére teszi, amikor Medgyes városának lakói visszahívták Kisselyk mezővárosból néhai Rácz György hadait, akik az oda előzőleg ravaszul beengedett hazafiakat, azok vezérével, Kun Istvánnal együtt meggyilkolták. A bevalló és felesége ekkor éppen a városban lakott, hogy magát és javait menthesse. Ott, leírása szerint, ezek az elvetemült emberek elfogták, és rögvést a siralomhelyhez vitték, hogy fejét vegyék. Felesége, Katonai Erzsébet azonban addig könyörgött, hogy egy Péter nevű vallon katona erővel kiszabadította, ennek utána pedig a sereg kapitányának szállásán továbbra is fogságban tartották. Felesége, vagyonát nem sajnálva, a hadnagyoknak és kapitányoknak aranyakat és ezüstöket osztogatott, de közben levél érkezett néhai Hoffman György komisszáriustól, azzal az utasítással, hogy fogolytársát, Darlaczi Istvánt

38 KmProt XV. fol. 257^v–258^r.

39 KmProt XVII. fol. 82^r–82^v.

40 KmProt XVIII. fol. 111^r–112^r.

41 „[...] superioribus disturbiorum tumultuosus temporibus seviente adhuc in hoc regno Germanica tyrannide cum cives et incolae civitatis Meggies exercitum quondam Georgii Racz ex oppido Kisselyk vocato in sede saxonicali Meggyes existentem habita in dictam ipsorum civitatem revocassent ibidemque quamplurimos patriae huius viros paulo ante astu quoddam et dolo eo invocatos et cum generoso Stephano Kun protunc ductore eorundem intromissos miserabili nece interemissent, tunc temporis idemquoque fatens ob desolationem residentiae et bonorum suorum possessionariorum una cum prefata coniuge sua tutionis ut sperabat, personae et bonorum suorum conservationis gratia commoratus ab iisdem scelestuosis hominibus captus et mox ad locum suplicii ducendus, crudeliterque inter ceteros capite mulctandus erat. [...]”. KmProt XX. fol. 14^v–15^v.

továbbra is tartsák fogva, őt viszont fejezzék le. Ebben a veszélyben egyedül Istenben és feleségében bízhatott, aki maradék javait, gyűrűit, ezüst és aranyozott kanalait, díszes asztalkendőjét férje védelmére fordította és végül egyezség útján a biztos haláltól mentette meg. Mindezekért, és mivel szintén felesége vagyonából építette újra a háborúban elpusztult nemesi udvarházát, életére szólóan neki inskribálja a Doboka megyei Ősön levő részjóságát. A Jankaffi és felesége által átélt és az oklevélben részletesen leírt események kiegészítéseként Szamosközy történeti feljegyzései szolgálnak, melyben a történetek 1605. március 23-ra keltezve „Megyesben az magyarok levágása” címen szerepelnek, azzal az utólag áthúzott és hamisnak vélt megjegyzéssel, hogy több mint százan veszttek el a városban és „valahol mi nemes ember oltalomnak okáért Megyesben volt felesígekkel, gyermekekkel öszve mint levágták.”⁴²

A fentiekben már említett Sombori Gábor egy másik, immár 1612-ben kelt bevallását nem fogságba esésének körülményei, hanem inkább a kiváltáshoz lekötött javak miatt érdemes idézni.⁴³ Sombori a németek uralma idején egy császári katona fogságába került, és feje megváltásáért arra kényszerült, hogy 425 forintért eladjon egy lovat kolozsvári Jacobinus Jánosnak, ugyanakkor a néhai Jacobinus Bernát orvosnál egy ládában elhelyezett ingóságait – ezüstneműeket, drága ruhákat, könyveket, a jóságaira vonatkozó okleveleket – pedig szintén lekötötte és mindezeket azóta sem tudta kiváltani.

A fenti bejegyzés a többiek mellett egyrészt arról vall, hogy a háborús idők következtében még a vagyonosabb családok tagjai is anynyira elszegényedtek, hogy évekig, akár egy évtizedig sem tudták a válságos években lekötött jóságaikat, javaikat visszaváltani, másrészt jó példa arra is, hogy a nemesség a háborús időkben, de már korábban is a városokban helyezte letétbe féltett kincseit. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiben értelemszerűen ezen értékeknek kolozsvári őrizetéről van a legtöbb példánk,⁴⁴ illetve a zavaros idők miatt az ezek-

42 SZAMOSKÖZY, *Történeti maradványai IV...*, 335–336.

43 KmProt XX. fol. 76^r–76^v.

44 BOGDÁNDI Zsolt, „Inventáriumok a kolozsmonostori konvent 16. századi jegyzőkönyveiben. Adalékok az erdélyi nemesi otthonok művészetéhez”, in *Arte et ingenio: Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*, szerk. GÁLFI Emőke, KOVÁCS Zsolt és P. KOVÁCS Klára, 65–77 (Kolozsvár–Budapest: EME–BTK TTI, 2021).

hez köthető bonyodalmakról. A helyzet legjobb összefoglalását talán a Makó Györgyöt képviselő Szőlősi Mihálynak 1603 januárjában tett bevallásában olvashatjuk. Elmondása szerint már néhány éve, az elmúlt változó, háborús időkben sem a falvak, sem a falakkal nem rendelkező mezővárosok lakói nem tarthatták ingóságait biztonságban házaikban, ezért ura, Makó György készpénzét, házi eszközeit és okleveleit Kolozsvár városában, néhai Rózsás János házában helyezte el megőrzésre.⁴⁵ Ezekből Rózsás még életében visszaadott Makó Györgynek 100 arany dukátot, a többit viszont továbbra is magánál őrizte a veszélyes idők közepette. Tette ezt akkor is, amikor Báthory Zsigmond erdélyi fejedelmet és az erdélyiek seregét a Szilágyságban a németek legyőzték,⁴⁶ majd a várost a római császár hűségére kényszerítették, és a mágnások, nemesek és udvari emberek ingóságait a város lakóitól, ajtóról ajtóra járva eskü alatt kicsikarták. Mindezt nagy gondossággal és ajándékok révén védelmezhetette meg.

Szintén hűséges gondviselője volt lévai Nagy János ingóságainak kolozsvári Stenczel János, ahogyan az 1603 őszén kelt bevallásából kiteszik.⁴⁷ Miután Nagy János javait az említett Stenczel házában helyezte el megőrzésre, hirtelen változások és felfordulás következett, leginkább három éve, amikor Báthory Zsigmond fejedelmet Goroszlónál legyőzték, és az ország a császár fennhatósága alá került. Akkor ugyanis a Zsigmond pártján levő és így lázadóknak tartott erdélyi nemesek javait és ingóságait Basta György generális parancsára eskü alatt és házról házra járva Kolozsváron felkutatták és elvették.⁴⁸ Ennek ellenére Stenczel megvesztegetéssel és 120 arany dukát kifizetésével megváltotta és megőrizte a javakat, és amikor Nagy János testvére, István a vallonok fogságába került, a váltságdíját is kifizette. Mindezt, továbbá egyéb tartozásaiért Nagy János az eddig letétben levő ingóságait és birtokrészeit is Stenczelnek zálogosította el.

45 KmProt XV. fol. 132^r.

46 Az 1601. augusztus 3-án lezajlott goroszlói csatáról van szó, lásd BETHLEN, *Erdély története VI...*, 26–31.

47 KmProt XV. fol. 133^r–133^v.

48 Uo. fol. 133^r: „cunctorumque nobilium Transsylvanensium partes Sigismundi secutorum tanquam suae majestatis rebellium (inter quos et ipse Joannes Nagy protunc fuisset) bonis et rebus mobilibus ex commissione illustrissimi domini Georgii Bastae generalis in dicta civitate Coloswar ostiatim per iuramentum inquisitis et ablatis”.

A fentiekből is látszik, hogy a kincsek ilyen veszélyek közötti őrzésének alaposan megkérték az árát a tisztos kolozsvári polgárok. Voltak viszont olyan nemesek, akik sokkal rosszabbul jártak, javaikat nagyrészt, vagy teljes egészében elvesztették. Erre gyanakodhatunk szentesi Tornyai Tamás árvájának, Jánosnak az értékei esetében, melyeket Kolozsváron a híres követjáró és korábbi ítélmester, Kakas István őrizetére bíztak.⁴⁹ 1601. február 11-én a kolozsmonostori requisitorok arról vallatják Perusith Máté kérésére Kakast, hogy mit tett a rábízott javakkal. A meglehetősen sértődött hangvételű válaszból kiderült, hogy nem kellett volna őt „diffamalni es io hirembe megh serteni, holoth en (eo kegyelme adwan okoth) io propositummal, io intentioval minth hw depositarius ilyen kegyetlen tyrannusnak” idején igyekezett megtartani a letétet, ami nem kis költségével járt. A ládát pedig „io akaratombol, feltembenn is az kegyetlen feyedelemteol” vitte el, akkor „mikor az kegyetlen Mihály vaidatol valo feltemben el mentem, merth Mihály vaida hazamtol 13 zaz forintoth veott ereovel teollem Racz Georgy által, ezewsteos lo zerzamimath, hat lovaimath, zabomat sokath, felnem kellet hogy esmet ream ter.” Az ingóságokat Bécsbe vitte és „feo beochywlletes nevezetes jambor ember hazanal, kinek neve Henkel Lazar, gyekenyekbe takarwa, ereos istrangokkal be keoteozve” helyezte biztonságba. Az eljárásáért nem háborgatást várt volna, hanem köszönetet és költségeinek megtérítését, a ládát pedig „igenis megh hozom nim [!] kel nekem, sem az eovek, sem az mase, adoth Isten kegyelmessegebeol mivel elnem, masnak is adhatok Istennek aldassabol, ki mindeneknel nilwan wagyon hogy az Istennek aldassabol sok feo embernek es egieb rendeknek is zolgaltam.” Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy Kakas teljesítette-e az ígérését, és a láda végül visszakerült-e jogos tulajdonosához. Azt viszont tudjuk, hogy Kornis Boldizsárnak az ugyanabban a

49 A letétbe helyezés valamikor 1600 előtt történt, minthogy ezen év augusztusában tiltakozott Toldi István tanácsúr amiatt, hogy Tornyai Tamás özvegyének, Toldi Petronellának és árvájának Kakas István házánál letett ingóságait Perusith Máté és felesége, Tornyai Zsófia lefoglaltatták, a németekhez távozott Kakas házát pedig a városi magisztrátus lepecsételtette. KmProt XV. 37. Kakas vallomását idézi és az ítélmesteri pályájára vonatkozó adatokat összegzi FEJÉR Tamás, „A fejedelmi kancellária személyzete Mihály vajda erdélyi uralma idején (1599. november – 1600. szeptember)”, in *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban I.*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, FEJÉR Tamás és JAKÓ Klára, 55–88 (Kolozsvár–Budapest: EME–BTK TTI), 65–67.

bécsi házban, Veress Endre szerint „a kor egyik legnagyobb bankáránál” letett ingóságait csak a bécsi udvar közbenjárásával sikerült Kakas halála után visszaszerezni.⁵⁰

Forrásaink alapján Bethlen Gábor fejedelmet is a kincsek városi őrizetének, illetve a kolozsváriak több ízben való megsarcoltatásának kárvallottjaként tarthatjuk számon, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy neki, hatalmával visszaélve sikerült valamelyest kárát enyhíteni. Egy 1617-es bevallásból tudjuk, hogy Bethlen ingóságait még magánemberként („in privato statu existens”), az ellenségtől tartva, Ballos István kolozsvári házánál helyezte (vélt) biztonságba, de tőle „tempore ingressus quondam Georgii Bastae, exercituum caesareanorum generalis facta super huiusmodi depositis dominorum nobilium inquisitione, quidam Germani et nonnulli alii diversae nationis protunc inimici”, másoknak ott levő javaival együtt eskü alatt kicsikarták. Erről Ballosnak a Basta emberei által adott nyugtája is volt, ennek ellenére az immár fejedelem Bethlen rajta kárpótlásként egy tekintélyes pénzüsszeget követelt, melyet ő kifizetett, mivel másként kegyeibe nem térhetett vissza („alioqui in gratiam redire nequivisset eidem principi domino nostro clementissimo persolvisset”).⁵¹

Az ingóságok városokban való őrzésének körülményeire és a zavaros idők következményeire még egy utolsó példát hozunk fel, amely az oklevél szereplői és a leírt események miatt is említésre méltó. 1604 tavaszán panaszí Pázmány György, talán az érsek féltestvére⁵² járult a konvent elé előadva, hogy az elmúlt évben a jezsuita atyák Kolozsvár városából való kiűzésekor, mind az atyák ingóságait és javait, mind azokét, akik a kollégiumban helyezték el megőrzésre, Kolozsvár lakói

50 VERESS Endre, *Zalánkeményi Kakas István* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1905), 103 (34. jegyzet).

51 KmProt XX. fol. 172^v-173^r.

52 Az érsek családjáról, részben az érseki levéltárba került iratok alapján lásd TUSOR Péter, *Kánoni kivizsgálás Pázmány Péterről. Családja, katolizálása, misszionálása (A Pázmány-Tholdy archívum irataival)*, Collectanea Vaticana Hungariae, tom. 6 (Budapest–Róma: MTA-PPKE Fraknói Vilmos Történelmi Kutatócsoport, 2017); KANÁSZ Viktor, „Pázmány Péter családjának történetéről”, in *A Magyar-ságkutató Intézet évkönyve 2019*, szerk. BERTA Péter és VIZI László Tamás, 221–249 (Budapest: Magyar-ságkutató Intézet, 2020).

kifosztották és szétszórták.⁵³ Az akkor még életben levő Tholdy István azonban Pázmánynak szintén a kollégiumban levő értékeit és a jószágaira vonatkozó okleveleit magához vette és jegyzék szerint átadta megőrzésre Filstich Péter aranyváltónak. Így a levelek jórésze elpusztult ugyan, de egy fekete erszényben levő pereslevelek Filstichnél maradtak, aki átadta azokat az említett Pázmány Györgynek.⁵⁴

Szintén Kolozsvárhoz köthető, illetve a háborús idők itteni következményeinek emlékei azok a bejegyzések, amelyek a város megsarcoltatásáról vagy az elszállásolt katonák garázdálkodásairól szólnak. 1603-ban újabb rendkívüli adó fizetésére kötelezte a kolozsváriakat Basta, ezért sokan házaikat is kénytelenek voltak elidegeníteni, köztük Csizsár Péter is, aki a Király utcai ingatlanát vetette zálogba Jobbágy István Torda megyei szolgabírónál.⁵⁵ Ugyanabban az évben Szekeres Borbála, szintén ennek az utcának a napsütötte oldalán levő faházát adta el Asztalos Jánosnak és feleségének, minthogy azt a vallonok és a zsellérek (inquilini) lerombolták, és félt, hogy összeomlik.⁵⁶ A következő évben, 1604-ben túri Jobbágy István még mindig azzal indokolta apahidai jószágának Basta György secretariususa, Erasmus Adam részére való elzálogosítását, hogy a gabona nagy drágasága idején a városban beszállásolt németeket és vallonokat saját költségén kell ellássa.⁵⁷

Karánsebes városában a Basta által beszállásolt rácok vittek véghez nagy pusztításokat. A történeteket Szamosközy leírásából ismerjük. Eszerint 1604. október 10-én két román nemes ifjú és a rácok közötti csetepatét követően mintegy háromszáz rác a városiakra támadt, mindent feldúltak, és több mint háromszázezer forintnyi értéket raboltak el.⁵⁸ A karánsebesiek amiatt is panaszkodtak, hogy a rácok „benn az városban rajtok éltenek szabadon; mindent pénz nélkül szabadon elvontak tőlök az rácok mind azóta fogva, hogy Básta odaszállította volt őket elannyira, hogy egy nemes ember háza sem volt rác nélkül.

53 A jezsuiták kiűzésének körülményeiről lásd BALÁZS Mihály, „1603. június 9.”, in *Kolozsvár 1000 éve*, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor és WOLF Rudolf, 78–90 (Kolozsvár: EME-EMKE, 2001).

54 KmProt XV. fol. 192^r–192^v.

55 KmProt XV. fol. 131^r.

56 Uo., fol. 84^r.

57 Uo., fol. 69^v–70^v.

58 SZAMOSKÖZY, *Történeti maradványai IV...*, 254–255.

– Az rác parancsolt, és ő élt minden jovaival, és még feleségeket is erővel vonták el; az nemesek pedig kívül kerengtettenek, holott halállal fenyegették őket.”⁵⁹ A kolozsmonostori jegyzőkönyvekben fennmaradt karánsebesi Mikanda Pál 1604. november 2-i tiltakozása, amely mindenben alátámasztja, egyes részein pedig kiegészíti a történetíró beszámolóját.⁶⁰ Ebből megtudjuk, hogy már több ízben fordultak supplicatiokkal Erdély kormányzóihoz azért, hogy rendezzék a város státusát, és kérték a census elengedését. Beszámoltak azokról a nemesekről, akiket a rác katonák ki akartak rekeszteni a városból, illetve a rácok arcátlan-ságáról és kegyetlenségéről, akik több nemest meggyilkoltak és javaikat elprédálták. Azt kérték, hogy az elvett javakat adják vissza, a rácokat távolítsák el a városból, helyettük pedig gyalogos katonákat hozzanak, minthogy ők nem lakhatnak egy helyen atyafiaik gyilkosaival. Kérésükre azt a választ kapták, hogy elküldik Keyth Györgyöt és Lodi Simont, hogy békéltessék a feleket és bíraskodjanak az ügyben, ha pedig nem tudnak a rácokkal együtt élni, akkor engedjék át nekik a helyet („cadant suo loco civitatenes”). Következésképpen Mikanda tiltakozott, hogy ha bármi történik, azért ne a császár hűségén megmaradt várost tegyék felelőssé, mert ők semmiképpen sem tudnak a förtelmes rácokkal együtt lakni, akiktől annyi rosszat elszenvedtek, amennyit sem a törököktől, sem más nemzettől.

A krónikás tudósítások mellett az okleveles források is arra utalnak, hogy a háborús időszakban a legnagyobb pusztítás nem a fallal védett városokat, hanem a falvak lakóit érintette. A pusztulás mértékét Szolnok-Doboka vármegye esetében számadatok is alátámasztják,⁶¹ a hiteleshelyi jegyzőkönyvek bejegyzései csupán néhány, más területre vonatkozó példával egészíthetik ki az általánosan lesújtó képet. 1601 júniusában kémeri Latránt János és túri Teleki Mihály kötöttek egyezséget a konvent előtt, melyben elmondták, hogy a Mihály vajda elleni harcban tanúsított szolgálataikért az országlakosok két egészbirtokot, a Görgény várához tartozó Orsovát és az udvarhelyszéki Bikafalvát adományozták nekik közösen.⁶² Birtokaik felosztása során került megállapításra, hogy

59 Uo., 254.

60 KmProt XV. fol. 178^r–178^v.

61 MAKKAI László, *Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején* (Kolozsvár: Minerva Kiadó, 1942).

62 KmProt XV. fol. 97^r–97^v.

Orsova az ott lakó jobbágyok száma miatt jóval többet ért Bikafalvánál, melynek lakosai közül a legtöbben a Miriszló melletti csatában, Mihály vajda mellett harcolva elestek. Apaffy Györgynek 1604-ben kelt bevalásából derült ki, hogy „a zavaros időkben, amikor szinte minden falu a tűz martalékává vált”, a Küküllő megyei Ebesfalva is leégett, emiatt Gazdag Ferenc nevű servitorát ottani jószágáért egy Ernyén levő jobbágytelekkel kárpótolta.⁶³ Szabadi Istvánné Kálnai Katalin 1621-ben részletesen számolt be azokról a megpróbáltatásokról, melyek előző férjétől született négy gyermekével érték a háborús, zavaros időkben, amikor „penigh az emberek is egyik az másikat megh eötték” és jószágai is idegen kézre jutottak.⁶⁴ Ezeket végül több mint kilenc évig tartó per után, nagy fáradsággal és sok költéssel sikerült visszaszerezni, de akkor már a Fehér vármegyei, kisenyedi jószágon egyetlen jobbágyuk sem lakott, és a többi birtokról is nagyrészt szétfutottak.

Az oklevél-narratiókba foglalt, fenti példákat végigolvasva egy szomorúan sajátos erdélyi történet részletei bontakoznak ki. Sajátos egyrészt a történeteket elmondó irattípus jogbiztosító jellege miatt, és sajátos azért is, mert minden egyes narráció egyedi szemszögből világítja meg az eseményeket, hoz szemléletes példákat a háború történéseiről és következményeiről, kiegészítve azt a tragikus képet, amelyet e korszak történetírói – akik olykor egyúttal az oklevelek megfogalmazói is – oly élethűen megfestettek.

63 Uo., fol. 158^r–158^v.

64 Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári káptalan országos levéltára, F2 Protocolla, libri regii et stylionaria, Prot.VI. fol. 15^v–18^r. Az adatot Gálfy Emókének köszönöm.